

Agorafobie in een moderniserende metropool?

Gebruik, betekenis en aanleg van stadspaleinen in negentiende-eeuws Antwerpen

BART TRITSMANS EN ILJA VAN DAMME

Agoraphobia in a modernizing metropolis? Use, meaning and planning of squares in nineteenth-century Antwerp

This article will point out how a focus on seemingly ordinary urban spaces in daily use, such as town squares, can provide unique insights into nineteenth-century society. It questions whether old and newly planned town squares lost their public importance in the modernizing landscape of the nineteenth-century city. This debate that was also raging at the end of the nineteenth century was closely linked to the ardent zeal for modern urban planning since Haussmann. This article ties in neatly with established ideas on nineteenth-century urban spaces as increasingly 'regulated' and 'disciplined' and thus heralding the so-called 'fall of public man'. Our research, however, will make clear how political, economic, social and cultural life in nineteenth-century Antwerp remained intimately tied to town squares and public open spaces. We will present concrete empirical evidence regarding the continuous practical use and importance of old and newly urbanized town squares in the rapidly changing environment in the city of Antwerp.

Pleinen zonder burgers¹

De *spatial turn* is de laatste jaren niet meer weg te denken uit het stadshistorisch onderzoek.² In navolging van het invloedrijke *La production de l'espace* (1974) van Henri Lefebvre wordt het stedelijke landschap niet langer begrepen als neutraal decor, maar als verklarende *actor* in het produceren van specifieke gedachten en gedragingen.³ Binnen deze debatten vervult de studie van de aanleg en het gebruik van publieke ruimtes een centrale rol. De wijze waarop straten, pleinen en openbare gebouwen de identiteiten en praktijken van stedelingen kaderen én vormgeven, is daarbij geen triviaal onderzoeksthema, maar

1 Met dank aan Anneleen Arnout (KULeuven), Hilde Greefs (UA), en referenten en redactie van *De Negentiende Eeuw* voor alle commentaren en suggesties.

2 Zie bijvoorbeeld S. Gunn, 'The spatial turn: changing histories of space and place', in: S. Gunn en R.J. Morris (red.), *Identities in space. Contested terrains in the Western city since 1850* (Londen 2001) 1-14.

3 E.W. Soja, 'Writing the city spatially', *City* 7 (2003), 269-280. Voor de eigentijdse conceptualisering binnen de *spatial turn*, lees M. Crang en N. Thrift (red.), *Thinking space* (Londen en New York 2000).

een fundamenteel gegeven om door te dringen tot belangrijke maatschappelijke processen.⁴

Binnen dit veelbelovend onderzoeksperspectief is echter ook nog heel wat ruimte voor verkenning. Nederlandstalige studies die zich bijvoorbeeld richten op aanleg en gebruik van stadspaleinen zijn dun gezaaid, en vaak opgesteld vanuit specifieke stedenbouwkundige of architecturale interesses.⁵ Nochtans, zo wil deze bijdrage tot dit themanummer in de eerste plaats aantonen, biedt een brede focus op een schijnbaar alledaagse materie zoals het stadspalein een unieke inkijk in de negentiende-eeuwse samenleving als dusdanig. De rode draad die wij doorheen dit artikel hebben geweven, knoopt daarbij onmiddellijk aan met het maatschappelijke belang van paleinen voor de negentiende-eeuwse stedeling. Of paleinen nog een publieke rol van betekenis hadden in de moderniserende stad, werd in elk geval druk bediscussieerd op het einde van de negentiende eeuw. De befaamde Weense architect Camillo Sitte (1843-1903) vatte het in zijn invloedrijke studie *Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen* uit 1889 als volgt samen. ‘Publieke paleinen’, zo schrijft hij, ‘dienen in onze tijd nauwelijks nog voor grote volksfeesten, en evenmin voor het leven van alledag. Hun enige *raison d’être* is meer licht en lucht te brengen in een monotone oceaan van huizen. (...) Maar wat een verschil is dit met de Oudheid. Paleinen waren toen een noodzakelijkheid van de eerste orde, want ze waren het theater van de belangrijkste scènes van het openbare leven, die zich nu binnenskamers afspelen’.⁶

Het is maar de vraag of een dergelijke these de toetsing met de empirie kan doorstaan. Camillo Sittes visie is dan ook in de eerste plaats te begrijpen binnen een antimodern historisch discours in de stedenbouw dat op het einde van de negentiende eeuw opgang maakte in Europa, en dat koste wat kost de pittoreske kwaliteiten en de transhistorische schoonheid van het stadslandschap wilde beschermen tegen de al te voortvarende sloophamer van de eigentijdse stadsplanners.⁷ Maar hoe evolueerde het maatschappelijk belang van paleinen

4 S. Gunn, ‘Public spaces in the Victorian city’, in: K. Boyd en R. McWilliam (red.), *The Victorian studies reader* (Londen en New York 2007) 151-164.

5 Bijvoorbeeld B. de Vries, *Paleinen in Nederland. Een typologische analyse van het Nederlands stadspalein*, (Utrecht 1990) en E. Taverne en I. Visser (red.), *Stedebouw. De geschiedenis van de stad in de Nederlanden van 1500 tot heden* (Nijmegen, 1993) waarin het stadspalein in de Nederlanden meermaals de revue passeert.

6 Voor dit artikel werd gebruikt gemaakt van de derde, herziene, Franse editie uit 1902. C. Sitte, *L’art de bâtir les villes. Notes et réflexions d’un architecte. Traduites et complétées par Camille Matin* (Genève en Parijs 1902 [1889]) 7: ‘Les places publiques (forum, marché, etc.) servent, de notre temps, aussi peu à de grandes fêtes populaires qu’à la vie de tous les jours. Leur seule raison d’être est de procurer plus d’air et de lumière et de rompre la monotonie des océans de maisons. (...) Quelle différence avec l’Antiquité. Les places étaient alors une nécessité de premier ordre, car elles furent le théâtre des principales scènes de la vie publique, qui se passent aujourd’hui dans les salles fermées’. Lees ook 16 en 135-137.

7 Lees rond Camillo Sitte onder meer E. Taverne, ‘Inleiding op een historiografie van de steden-geschiedenis in de Nederlanden’, in: Taverne en Visser (red.), *Stedebouw*, 17-18. Rond ‘reactionair modernisme’, zie J. Tollebeek, ‘De conjunctuur van het historisch besef’, in: B. Raymaekers en G. van Riel (red.), *Horizonten van kunnen en weten. Lessen voor de eenentwintigste eeuw* (Leuven 2002) 167-194; en meer toegepast op stadsontwikkeling M. Andrews, ‘The metropolitan picturesque’, in: S.

in de negentiende-eeuwse stad dan precies? Hadden stadspaleizen in de snel moderniserende negentiende-eeuwse stad hun rol in het leven van alledag verloren, of bleven ze als vanouds essentiële nuclei in het politiek, sociaal en economisch functioneren van het stedelijk weefsel?

Een dergelijke, centrale onderzoeksvraag is niet zonder belang. Ze gaat immers naar het hart van een invloedrijke, oude moderniteitsgedachte die meent dat stedelijke interacties in de openlucht van paleizen en straten in toenemende mate gereguleerd, of zelfs gedisciplineerd werden in de negentiende eeuw.⁸ Impliciet hierbij is de idee dat de publieke ruimte onder druk stond en in gevaar was door de kenmerkende verdichting van de negentiende-eeuwse binnenstad, met alle gevolgen van dien op het gebied van hygiëne, sociale vermenging van de klassen en politieke onrust. Onder meer als reactie hierop zouden de burgerlijke middengroepen zich hoe langer hoe meer hebben teruggetrokken in de veilige en gecontroleerde semipublieke ruimtes van het vergaderlokaal, de verkoopshal, het museum en het koffiehuis. Inzake pleinaanleg werden de krijtlijnen van de discussie bepaald door de stedelijke vernieuwingsdrang onder de invloedrijke prefect van de Seine, Baron George Eugène Haussmann (1809-1891). Gesteund door onder meer een soepele onteigeningswetgeving, maakte die laatste schoon schip met het oude Parijs. Zijn politiek van krot-opruiming, overkluizing van watertracés, aanleg van brede, rechte straten, en vrije, rechthoekige en stervormige paleizen, vond van Brussel tot Boedapest navolging.⁹

César Daly (1811-1894) juichte – net als heel wat andere vooraanstaande architecten – in zijn veel gelezen *L'architecture privée au XIXe siècle sous Napoleon III* uit 1864 de aanleg van dergelijke 'aantrekkelijke volkspaleizen' toe, die eindelijk de zon deden schijnen 'op een bodem die eeuwenlang niets anders dan vocht en duisternis kende'.¹⁰ De *Haussmannisering* mocht dan wel zijn ingefluisterd vanuit hygiënistische en verkeerstechnische noden, ze opende ook andere deuren. Esthetisch gezien schiepen de grote doorbraken mogelijkheden om een al sinds de Renaissance in zwang zijnde rationeel-geometrische vormtaal om te zetten in de praktijk. Ideologisch bekeken konden ze dan weer worden aangegrepen worden om de stadsruimte te herscheppen volgens

Copley en P. Garside (red.), *The politics of the picturesque. Literature, landscape and aesthetics since 1770* (Cambridge 2010) 282-298.

⁸ Die idee gaat in zijn meest recente gedaante terug op het werk van Michel Foucault (bijvoorbeeld in zijn werken rond publieke gebouwen, zoals het hospitaal of de gevangenis), maar staat bijvoorbeeld ook centraal in het invloedrijke, Duitstalige schrijven van Max Weber (in zijn denken rond bureaucrativering en de Staat), Georg Simmel (*Die Großstadt und das Geistesleben*), Walter Benjamin (*Passagenwerk*) en Jürgen Habermas (*Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*). Een verwante, invloedrijke hervertaling van deze these in het Engelstalig onderzoeksveld is te vinden in het veelbesproken boek van R. Sennett, *The fall of public man. On the social psychology of capitalism* (New York 1977).

⁹ Zie hiervoor M. Wagenaar, *Stedebouw en burgerlijke vrijheid. De contrasterende carrières van zes Europese hoofdsteden* (Amsterdam 1998) 19.

¹⁰ C. Daly, *L'architecture privée au XIXe siècle sous Napoleon III. Nouvelles maisons de Paris et ses environs* (Parijs 1864) 5-7.

de morele agenda van een moderne, liberale natiestaat.¹¹ De vrije circulatie van water (via afwatering en rioleringen), licht, lucht (via brede lanen en squares), en mensen (én politietroepen), stond daarbij centraal.

Wat de uiteindelijke consequenties van de grootschalige ingrepen waren op het publiek functioneren van de stedeling, was minder duidelijk. Het pessimisme van iemand als Sitte was daarbij symptomatisch. Natuurlijk waren aanpassingen noodzakelijk in de moderniserende stad. Maar volgens Sitte dreigde door de moderne kaalslag zoals die zich ook in zijn thuisstad bij de aanleg van de *Ringstrasse* voltrok, elke menselijke verhouding tussen bouwblok en publieke ruimte volledig zoek te raken, waardoor de moderne burger uiteindelijk vervreemdde van het stadsplein. De Weense architect liet zich kennen als stads- en tijdgenoot van Sigmund Freud (1856-1939), door te stellen dat het oversteken van dergelijke monumentaal 'lege plaatsen' tot een 'nieuwe nerveuze aandoening' zou leiden: pleinvrees!¹² Onomwonden plaatst Sitte pleinontwikkeling en -gebruik in elkaars verlengde. Het ontstaan van dergelijke lege pleinen is daarbij symptomatisch voor de moderne tijd.

Een dergelijke ongerustheid was ook hoorbaar binnen België. De Brusselse burgemeester Karel Buls (1837-1914) pende het in 1893 in zijn populaire manifest over de *Esthétique des villes* als volgt neer: 'Wanneer een plein een utilitaire bestemming ontbreekt, dan is het doods en verlaten; het is een artificiële creatie die leven mist en het bestaan ervan niet rechtvaardigt'.¹³ Het moderne plein verschijnt bij hem als koud en leeg, een necropool, ten dode opgeschreven als publieke ontmoetingsplaats.¹⁴ Maar steunde dergelijke morele stemmingmakerij op reële veranderingen in pleingebruik? En verschilde de inrichting en het gebruik van nieuwe, monumentale en oude, organisch gegroeide pleinen wel zo fundamenteel van elkaar in de negentiende eeuw? Maar vooral: hadden de oude, zowel als nieuwe stadspaleinen hun rol in het leven van alledag verloren, of moet de idee van striktere regulering en disciplineren van het publiek gebruik van het negentiende-eeuwse stadspalein toch grondig worden genuanceerd? Dergelijke vragen zullen in deze bijdrage worden getoetst aan de hand van de casus Antwerpen.

Een moderniserende metropool, Antwerpen in de negentiende eeuw

Antwerpen was in de negentiende eeuw in tegenstelling tot Brussel, Wenen of Parijs, geen hoofdstad, noch was het een echte industriële groeipool zoals Gent of Manchester. Negentiende-eeuws Antwerpen ontpopte zich in de eer-

11 Lees hierover in de eerste plaats P. Joyce, *The rule of freedom. Liberalism and the modern city* (Londen en New York 2003).

12 Sitte, *L'art de bâtir*, 52.

13 C. Buls, *Esthétique des villes* (Brussel 1893) 20: 'Quand une place n'a pas de destination utilitaire, elle est morte et déserte; elle est une création artificielle manquant de vie et ne justifiant pas son existence.'

14 Over Buls, lees M. Smets, *Charles Buls. Les principes de l'art urbain* (Luik 1995).

ste plaats als belangrijke Atlantische haven- en handelsstad.¹⁵ Dat de Belgische centrale overheden gedurende lange tijd ook een belangrijke rol voor Antwerpen voorzagen op militair-strategisch gebied, zou eveneens een sterke invloed uitoefenen op haar verdere ontwikkeling. Zo bleef de stad tot in de jaren 1860 gekneld binnen oude stadswallen en verdedigingsbastions die zowel een fiscale als militaire barrière vormden met het ommeland.¹⁶ Aangezien buiten de Antwerpse stadsmuren een zone van zogenaamde krijgsvaardigheden was vastgesteld waar officieel niet gebouwd mocht worden, kende de Antwerpse binnenstad in de eerste helft van de negentiende eeuw vooral een geweldige woonverdichting binnen haar omwalling. De voortdurend groeiende stroom van nieuwe migranten die actief waren in handel en haven leidde daarbij tot de kenmerkende crisisverschijnselen van vele, snel groeiende negentiende-eeuwse havensteden.

Steden als Liverpool, Nantes en Barcelona kregen net als Antwerpen – dat nog hoofdzakelijk gekenmerkt werd door een laatmiddeleeuws stadslandschap – te kampen met stijgende huurprijzen door woningschaarste en bevolkingsgroei; verpaupering en werkloosheid deden dan weer krotvorming en gebrekkige sanitaire toestanden steeds verder toenemen.¹⁷ De uitbraak van de vernietigende cholera-epidemieën in de jaren 1832-1833, 1848-1849 en 1866 waren hier kenmerkende ‘symptoompijnen’ van. De snelle modernisering van de haven- en transportinfrastructuur – met een vroege intrede van het treinverkeer in 1836 – en de geleidelijke mechanisering van het productieapparaat leidde bovendien tot een voortdurend stijgende aan- en afvoer van mensen, grondstoffen, brandstof en eindproducten wat een oplossing voor de dramatisch oplopende verkeerscongestie steeds nijpender maakte. Na de lang verhoopde afbraak van de stadswallen in de jaren 1864-1866, en de geleidelijke afbouw van haar militair belang, groeide de Antwerpse binnenstad op korte tijd uit tot de grootste stedelijke kern van België. Tussen 1866 en 1890 kende de stad, in het kielzog van de uitbreiding van het grondgebied en de haven en handelstrafieken, meer dan een verdubbeling van haar bevolking (kort voor 1900 rondde de stad zelfs de kaap van 300.000 inwoners).¹⁸ De aanhechting en ordening van de spontaan gegroeide woning- en stratenbouw buiten de oude binnenstad, bracht nieuwe urbanistische uitdagingen van veel grotere orde

15 C. Lis ‘De wederopbloei van Antwerpen als handelsmetropool’, in: K. Van Isacker en R. Van Uytven (red.), *Antwerpen. Twaalf eeuwen geschiedenis en cultuur* (Antwerpen 1986) 234-249.

16 I. Bertels en H. van Goethem, ‘Vergankelijke stedelijke ruimte. De afbraak van de Spaanse omwalling in de negentiende eeuw’, in: P. Lombaerde e.a. (red.), *Antwerpen versterkt. De Spaanse omwalling vanaf haar bouw in 1542 tot haar afbraak in 1870* (Antwerpen 2009) 118-145.

17 C. Lis, ‘Woontoestanden en gangsaneringen te Antwerpen in het midden der 19e eeuw’, in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 1 (1969) 93-113; en Idem, ‘Krotten en ghetto’s. Exponenten van verpaupering en polarisering. Een concreet voorbeeld: Antwerpen, 1780-1850’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 88 (1975) 626-636.

18 In 1866 telde de stad 123.571 inwoners. In 1900 waren dat er 302.058: H. Greefs, B. Blondé en P. Clark, ‘The growth of urban industrial regions. Belgian developments in comparative perspective, 1750-1850’, in: J. Stobart en N. Raven (red.), *Towns, regions and industries. Urban and industrial change in the Midlands, c. 1700-1840*, (Manchester en New York 2005) 210-227.

met zich mee.¹⁹ Net als in andere Belgische steden zou dit ook in Antwerpen na 1860 tot grootschalige infrastructuurwerken leiden, met de kenmerkende negentiende-eeuwse omwoeling van de oude binnenstad in naam van een ‘betere’ en ‘mooiere’ leefomgeving tot gevolg. Van op afstand kende de Scheldestad tijdens de negentiende eeuw zowel op demografisch, sociaaleconomisch als stedenbouwkundig gebied gelijkaardige moderne evoluties als vele andere steden in België en in het buitenland. Maar hoe vertaalden deze ‘typische’ negentiende-eeuwse ontwikkelingen zich concreet in de pleinontwikkeling en het gebruik van pleinen in het stedelijke weefsel?

De Grote Markt, een nucleus van symboliek

De omgeving van de Grote Markt was wel Antwerpens voornaamste wijk. Wie er niet woonde kwam er naar toe voor zaken, uit nieuwsgierigheid of uit behoefte aan gezelligheid en ontspanning. (...) Daar leefde de Antwerpenaar in zijn meest gewichtige bezigheid en in zijn luchthartigste gemakkelijkheden en allen kenden elkaar en voelden zich een gemeenschap.²⁰

Zo omschreef Edler Hansen, zoon van de bekende Antwerpse stadsbibliothecaris en letterkundige Constant Jacob Hansen (1833-1910), aan het begin van de twintigste eeuw het oudste en belangrijkste stadsplein van Antwerpen.

In de stedenbouwkundige literatuur wordt een plein als de Antwerpse Grote Markt omschreven als een stedelijk hoofdplein; het is een agora of publiek forum, een term die verwijst naar de klassieke Grieks-Romeinse stadsontwikkeling die de politieke, economische en culturele macht concentreerde rond een centrale ruimte.²¹ De omschrijving die Hansen ons van de Grote Markt geeft, had daarbij evengoed uit monde van een middeleeuwse of vroegmoderne stadsgenoot kunnen komen. Al sinds zijn vroegste ontwikkeling in de twaalfde eeuw werd de Markt, zoals ze oorspronkelijk heette, een nexus van sociaal, economisch en politiek verkeer. Door de aanwezigheid van het raadhuis of schepenhuis, dat later stadhuis genoemd zou worden en dat het organisch gegroeide, driehoekige plein sinds de zestiende eeuw visueel beheerst, was het plein van oudsher een representatie van de stedelijke gemeenschap zelf.²² Rijk en arm, machtig en nietig kwamen er elkaar dagelijks tegen. De omliggende, protserige gilde- en ambachtshuizen torenden op ‘pillerren’ boven de massa uit die daar samentroefte voor een terechtstelling, het aanhoren van ordon-

19 P. Uyttenhove (red.), *Tussen kant en wal. De 19de-eeuwse gordel van Antwerpen: elementen voor een cultuur van de stad* (Antwerpen 1993); I. Bertels, ‘Entreprendre la démolition. La démolition des ramparts et des fortifications anversoises du 16e siècle, 1859-1881’, in: G. Blicq (red.), *La forteresse à l'épreuve du temps* (Parijs 2007) 243-259.

20 E. Hansen, ‘Antwerpens hart’, in: *Weerspiegeld Antwerpen. Hoe 't vroeger was: onze schrijvers over hun stad* (Antwerpen 1929) 205.

21 J. Gehl en L. Gemzøe, *New city spaces* (Kopenhagen 2003).

22 Lees over de geschiedenis van de Grote Markt: G. Asaert, *Honderd huizen aan de Grote Markt van Antwerpen. Vijf eeuwen bewoningsgeschiedenis* (Zwolle 2005).

Afb. 1 Markt op de Grote Markt in Antwerpen, 1893-1895 (privécollectie).

nanties, de ontvangst van notabelen, maar ook om naar de markt, de kermis of het theater te gaan of om een drinkgelag bij te wonen in een van de gelijkvloerse herbergen.²³

Door die symbolische geladenheid nam de Grote Markt een uitzonderlijke positie in binnen het stadslandschap van Antwerpen. Het was een ruimte van publieke manifestaties en activiteiten georganiseerd door – of gericht tegen – de heersende stedelijke machtsverhoudingen. Deelnemen aan de sociale interactie op een dergelijk politiek geladen plein staat daarbij automatisch gelijk aan een opname in de stedelijke gemeenschap zelf, een gegeven waar ook Edler Hansen in zijn citaat al naar verwijst. De Grote Markt is het kloppende hart van de stad, de plaats waar de symbolische betekeniskaders worden uitgetekend en openlijk hernieuwd of gecontesteerd.

De eeuwenoude symboliek en gebruiken van de Grote Markt waren rond het midden van de negentiende eeuw nog lang niet uitgesleten. Op 12 juli 1847 laat een Antwerpse kroniek optekenen:

²³ R. Fabri, 'Het Vlaamse stadsbeeld in de 16de en 17de eeuw', in: E. Taverne en I. Visser (red.), *Stedebouw*, 72-77, aldaar 73.

... de Groote Markt (krioelde) van duizenden nieuwsgierigen. Onder de toeschouwers bemerkte men een overgroot aantal vrouwen met hunne dochters (...) en zelfs voor een groot gedeelte uit de vooraanstaande familiën der stad. Om niet gehinderd te worden in het aanschouwen van het verfoeilijk bloedtooneel, hadden die dametjes zich in de eerste rijen geschaard en beschutten zich onder hun mooie parasolletjes tegen de hevigheid der zonnestralen. Omtrent 9 ½ uur kwam de noodlottige kar in 't zicht, voorafgegaan van eene afdeeling voetvolk en omringd door de gendarmes. Vergezeld van een geestelijke beklom Van Ruth de trappen van het schavot. Enkele oogeblikken nadien viel een menschenhoofd en was de grond met bloed besmeurd.²⁴

Maar niet enkel terechtstellingen, ook markten, optochten, stoeten, volksspeelen en opstootjes allerlei vonden er nog heel de negentiende eeuw plaats. Bij populaire gebeurtenissen, zoals terechtstellingen, verhuurden de eigenaars van de panden gelegen aan de Grote Markt hun ramen en daken als loges tegen woekerprijzen om het spektakel comfortabel, maar toch van dichtbij te kunnen gadeslaan. Publieke executies werden echter in 1856 afgeschaft. Dit gebruik paste niet langer bij het beeld van de stedelijke macht die het stadsbestuur naar de bevolking wilde uitstralen. Ook de ideologisch geladen vrijheidsboom die de Grote Markt sinds de Franse overheersing sierde, werd in 1882 gekapt en verwerkt tot schrijftafel van de burgemeester. In de plaats kwam, al even symbolisch, de protserige, maar meer 'beschaafde' Brabofontein van de Antwerpse, academisch geschoolde beeldhouwer Jef Lambeaux (1852-1908). De centurion, Sylvius Brabo, die de handen afhakt van reus Druon Antigoon omdat die het waagde tol te heffen op passerende schepen, verwees daarbij niet enkel naar het wapenschild en de populaire ontstaansmythe van de stad (hand-werpen). Al sinds de zestiende eeuw werd het verhaal ook uitgelegd als onvoorwaardelijke stedelijke trouw aan de verworven vrije zeerechten en handelsprivileges, een liberale boodschap die na de definitieve afkoop van de Scheldetol in 1863 nog luid nagalmde in de stad.²⁵ Bovendien werd het plaatsen van het standbeeld door het liberale stadsbestuur gezien als een politiek statement en tegelijk als een eerherstel voor het Brabobeeld dat de Jezuïeten in de zestiende eeuw van het stadshuis verwijderd hadden.²⁶

De minieme, maar veelzeggende veranderingen die de Antwerpse Grote Markt in de negentiende eeuw onderging zijn typerend voor veel andere, negentiende-eeuwse *epicentral political spaces*.²⁷ In veel steden – Kopenhagen,

24 H. Castel en W. Seghers (ill.), *Chronijke van Antwerpen: al de bijzonderste gebeurtenissen onzer stad sinds 1830 tot 1914* (Antwerpen 1926) 98.

25 Lees hiervoor I. van Damme, 'Scaldis geketend. Percepties van het economische welvaren van de stad Antwerpen of de genese van een handelsideologie (zestiende-negentiende eeuw)', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 123 (2010) 486-503, aldaar 493.

26 M. Nauwelaerts, 'Dromen van vernieuwing, 1885-1900' in: G. Asaert, S. Grieten, T. Grobet e.a. (red.), *Het grote geschiedenisboek van Antwerpen* (Antwerpen 2005) 247.

27 Deze conceptualisering gaat terug op P. Kooij, 'Urban elites and political space in the nineteenth and twentieth centuries', in: S. Couperus, C. Smit en D. J. Wolfram (red.), *In control of the city. Local elites and the dynamics of urban politics, 1800-1960* (Leuven, Parijs en Dudley 2007) 1-14.

Stockholm en Madrid zijn maar enkele voorbeelden – werd aan het begin van de negentiende eeuw een ‘modern’ stadhuis als nieuw epicentrum van de stedelijke macht gebouwd. In steden die al een monumentaal stadhuis hadden, volstond echter het type grootse en fantasievolle renovatiewerken, die de historiserende stadstheoretici als Camillo Sitte toejuichten. In Haarlem en Brussel werd het middeleeuwse stadhuis opnieuw aangekleed in negentiende-eeuwse stijl, maar ook het renaissancestadhuis en de hele omgeving van de Grote Markt in Antwerpen werden doorheen de negentiende eeuw onder handen genomen.²⁸ De grootscheepse restauratie van de gevel en het interieur van het stadhuis moesten daarbij de herwonnen rijkdom van de negentiende-eeuwse havenstad in de verf zetten. Het decoratieschema binnenskamers bestond opnieuw voornamelijk uit afbeeldingen die verwezen naar roemrijke momenten uit het zestiende-eeuwse verleden van de stad. De herbouwde zalen werden op 4 juli 1885 plechtig ingehuldigd.²⁹ Ook de historische uitstraling van de gehele Grote Markt als blijvende kern van de snel groeiende metropool werd niet uit het oog verloren. De oude koperen adelaars op het stadhuis, die vanwege hun trotse blik naar de keizerstad Aken – en niet naar Wenen! – onder Oostenrijks bewind in de achttiende eeuw waren verwijderd, werden teruggeplaatst in 1863. Tenslotte kenden ook de gilde- en ambachtshuizen rondom het plein, die al sinds de vroege negentiende eeuw bewoond waren door de nieuwe, welgestelde koopmansfamilies zoals de Kreglingers, een uitgebreide, schilderachtige restauratie- en opknapbeurt.³⁰

Voor god en geld, marktpleinen in de binnenstad

Het behoud en fantasievolle herstel van de Grote Markt als symbolische nucleus van de snel groeiende en moderniserende stad, paste binnen een stedelijke strategie om de onstuimige en bruisende veranderingen ingang te doen vinden in de pittoreske oude stadskern. Met de ogen gericht op het verleden de toekomst binnenwandelen: zo kan het ideaal van de mercantiele burgerij van het negentiende-eeuws Antwerpen nog het best worden samengevat.³¹ In dit paradoxaal samengaan van een toekomstgericht vooruitgangsgeloof en een haast obsessieve fixatie voor de gouden eeuw, stond Antwerpen zeker niet alleen. Amsterdam bijvoorbeeld – wiens eigen gouden eeuw volgde en voort-

28 Onder meer de stadarchitecten Pierre Bourla (1783-1866), Joseph Schadde (1818-1894) en Pieter Dens (1819-1901) namen de gevel onder handen. De laatste startte ook met inwendige verbouwingen, waarbij de uitgebreide muurdecoraties van de hand van Hendrik Leys (1815-1869) waren.

29 R. Binnemans en G. van Cauwenbergh, *Atlas van Antwerpen. Evolutie van een stedelijk landschap van 1850 tot heden* (Antwerpen 1991) 104-107.

30 Ibidem, 104-107. Voor een uitgebreidere huizengeschiedenis van de Grote Markt: Asaert, *Honderd huizen*.

31 B. Deseure, H. De Smaele, G. Marnef en B. Tritsmans, ‘Rubensmania. De complexe constructie van cultuur in heden en verleden’, in: I. Bertels, B. de Munck en H. van Goethem (red.), *Antwerpen. Biografie van een stad* (Antwerpen 2010) 189.

bouwde op die van Antwerpen – kan hierbij heel mooi gespiegeld worden aan de Scheldestad.³² De afwezigheid van een sterk vorstelijk of adellijk substraat in beide steden, maakte dat monumentale, machtsbombastische pleinen hier voor de negentiende eeuw nauwelijks ingang hadden gevonden. Beide steden waren ook echte door de vrije markt getekende *coopmanssteden* waar haast iedere morzel van de kostbare stadgrond te gelde moest worden gemaakt.³³ De grillige morfologische oorsprong van de meeste Antwerpse marktplainen is daarbij te zoeken in onverkavelde gebieden die voor puur utilitaire doeleinden werden aangewend.

Voor 1800 waren de marktplainen in Antwerpen hoofdzakelijk lege ruimtes van ongelijke vorm en grootte die zich nestelden tussen verschillende organisch gegroeide verkavelingsbewegingen. Vaak ging het om ruimtes in de schaduw van nog bestaande of voormalige religieuze instellingen – zoals rond de Sint-Jacobs-, Sint-Paulus- en Sint-Joriskerk, of, de meest prestigieuze, rond de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal – die aan de verhuur van de vrije gronden rond het katholieke bouwwerk geld verdienden. Die openbare ruimtes werden niet ingezet om indruk te maken of om er aangenaam te vertoeven. In de eerste plaats werden ze nuttig ingevuld voor wijkgebonden marktgebruik of circulatie van vee en karren.³⁴ Tot ver in de negentiende eeuw werden deze Antwerpse marktplainen gebruikt door ‘boeren en boerinnen in hun poldersche of kempische klederdracht, achter hun kramen met boter, eiren, karnemelkkaas, groenten en vruchten’.³⁵ Ook negentiende-eeuwse foto’s tonen aan dat de voedselbevoorrading van de binnenstad zoals die tijdens het *ancien régime* verliep, nog lange tijd hetzelfde karakter behield.³⁶

Representatieve fonteinen of standbeelden ontbraken nagenoeg compleet op dergelijke stadspaleinen. Sierlijk versierde waterputten en -pompen – de bekendste is de ‘Brabopot’ van Quinten Metsijs op de Handschoenmarkt – of crucifixen waren er des te meer, net als kleine Mariabeelden die op de hoeken van pleinen en straten bescherming beloofden aan de passanten en handelaars. De oudste van deze pleinen lagen geclusterd rond de historische kernen aan de Burcht en de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal. Hun vorm was eerder die van een brede straat, en hun oorspronkelijke en vaak nog bestaande naamgeving – Eiermarkt, Oude Korenmarkt, Melkmarkt, Vlasmarkt, Kleine markt, enz. – verwijst naar een oude en levendige markthandel.³⁷ Rond het midden

32 Lees hiervoor de bijdragen in E. Taverne en I. Visser (red.), *Stedebouw*.

33 M. Wagenaar, ‘Pleinen, parken en boulevards. Vorm en vulling van het publieke domein’, in: R. van der Wouden (red.), *De stad op straat. De openbare ruimte in perspectief* (Den Haag 1999) 41.

34 G. van Cauwenbergh, *Gids voor oud Antwerpen* (Antwerpen 1975) 390.

35 Van Puymbrouck, ‘De stadswaag’, in: *Weerspiegeld Antwerpen*, 71.

36 Bijvoorbeeld F. Lauwers, *Antwerpen, een geschiedenis van het marktlevens. Nie warm nie wille!* (Antwerpen 2006) en H. van Goethem, *Fotografie en realisme in de 19de eeuw. Antwerpen: de oudste foto’s, 1847-1880* (Antwerpen 1999).

37 I. van Damme, ‘Antwerp goes shopping! Continuity and change in retail space and shopping interactions from the sixteenth to nineteenth centuries’, in: J.H. Furnée en C. Lesger (red.), *The landscape of consumption. Shopping streets and shopping cultures in Western Europe, c. 1600-1900* (London en New York 2012; te verschijnen).

van de negentiende eeuw waren de meeste van deze oude marktplaatsen niet alleen onverminderd in gebruik, de stedelijke autoriteiten waren zelfs bereid substantieel te investeren in hun verbetering. Een van de oudste markten in de stad – de vismarkt nabij het Steen en de Werf – werd in de jaren 1841-1842 door stadsarchitect Pierre Bourla (1783-1866) bekroond met een Frans geïnspireerde, neoklassieke open hallenstructuur. Vanaf 1845 werd er op de vrijgekomen gronden van het vroegere Augustijnenklooster ook een nieuwe overdekte vleeshal in het moderne glas en staal opgetrokken door Jean-Pierre Cluysenaar (1811-1880).³⁸ Maar de moderniteitsgedachte van toenemende regulering en disciplineren, en de vaststelling van, opnieuw, Camillo Sitte dat 'het levendige komen en gaan van handelaars en kopers zich heeft verplaatst naar de ijzeren en glazen kooi van de hallen', gaat voor Antwerpen alvast niet op.³⁹ Net als in andere steden waaronder Brussel, zouden publieke marktpleinen met hun levendig marktgewoel in de openlucht, in het negentiende-eeuwse Antwerpen blijven instaan voor het leeuwendeel van de stedelijke voedsel- en energiedistributie.⁴⁰

Al zeker sinds de zestiende eeuw was een burgerlijk discours merkbaar dat erop was gericht de ruwe en bijna viscerale marktmanieren te polijsten en te civiliseren. En ook op lokaal, politieel niveau was er een oude traditie om de verkeersoverlast, vuil en stank die bij marktdagen gepaard ging, zo goed als mogelijk te kanaliseren.⁴¹ Toch bestond er tot diep in de negentiende eeuw zelfs een buurtmarkt van 'buitenlieden' op de prestigieuze, toen nog hoofdzakelijk residentiële woonas, de Meir. Negentiende-eeuwse Antwerpse burgers – meestal mannen, aangezien deftige dames liever niet op volkse markten kwamen – lieten zich op deze publieke marktplaatsen vaak eens goed gaan. Zo beschrijft Edward Van Bergen in *Antwerpen omstreeks 1850* hoe aan de vlieten rond de Vismarkt mosselwifven met kruiwagens waren te vinden. 'Meer dan eens hebben we daar burgers gezien', zo schrijft hij, 'die op hun dagdagelijksch tochtje aan de Werf, bij den kruiwagen stilhielden om eenige mosseltjes naar binnen te spelen (...) Het aantal dat men kreeg, hing natuurlijk van den marktprijs af, maar voor een half soeken, vijf centiemen, mocht men er eten tot dat men [op]hoestte'. Aan het begin van de twintigste eeuw trof men dergelijk wansmakelijk gedrag niet meer aan onder de burgerij, besluit de schrijver, 'hun fatsoen verzet zich daartegen'.⁴²

38 F. Cluysenaar, *Une famille d'artistes. Les Cluysenaar* (Brussel 1928) 14.

39 Sitte, *L'art de bâtir*, 16: 'lorsque la va et vient animé des marchands et des acheteurs s'est transporté dans les cages en fer et en verre des halles'.

40 Zie ook Binnemans en Van Cauwenbergh, *Atlas van Antwerpen*, 118.

41 P. Poulussen, *Van burenlust tot milieubinder. Het stedelijk leefmilieu, 1500-1800* (Antwerpen 1987) en I. van Damme, *Verleiden en verkopen. Antwerpse kleinhandelaars en hun klanten in tijden van crisis (ca. 1648-ca. 1748)* (Amsterdam 2007).

42 E. van den Bergen, *Antwerpen rond 1850* (Antwerpen 1927) 28-29.

Naar een nieuwe monumentaliteit?

Zoals eerder vermeld ontbrak het Antwerpen goeddeels aan imposante openbare ruimtes die aangelegd waren volgens de al sinds de Renaissance in zwang zijnde Vitruviaanse esthetiek van rechte straten, en vierkantige, rechthoekige of stervormige pleinen – in tegenstelling tot bijvoorbeeld het achttiende-eeuwse Koningsplein in Brussel.⁴³ De ingreep die het best beantwoordde aan de esthetiek en vormtaal die in andere steden door autoritaire bewindshebbers werd geïmplementeerd was de aanleg van het Antwerpse Jezuïetenplein in het eerste kwart van de zeventiende eeuw.

Dit bekende Antwerpse plein kwam er dan ook niet op initiatief van ad hoc bouwspeculaties, maar door krachtdadig optreden van de Jezuïetenorde. Die bezaten tijdens het contrareformatorische elan van de vroege zeventiende eeuw wel de macht, het prestige en de middelen om bruusk oude eigendomsrechten te schenden, huizen te slopen en het tracé van centrale gronden te wijzigen. De wirwar van steegjes die de omgeving vanaf de dertiende tot de vroege zeventiende eeuw kenmerkte, moest plaats ruimen voor een ‘herboren katholicisme’⁴⁴ Het uiteindelijke resultaat had echter niets van de grootsheid en regulariteit die laat negentiende-eeuwse criticasters als Sitte zo verafschuwden aan moderne pleinen. Integendeel, het ingesloten karakter van het plein in combinatie met de verfijnde barokke kerk, klooster en sodaliteit gaf het een harmonieuze eenheid die al heel vroeg reminiscenties aan Italië oproep. Ironisch genoeg maakte precies haar centrale ligging en huiselijke beslotenheid dat het plein na de afschaffing van de Jezuïetenorde in 1773 al snel werd opgenomen in de seculiere uitgaanssfeer. Zonder het uitzicht te wijzigen vestigden zich in de gebouwen van de voormalige sodaliteit onder andere een exclusieve concertzaal, een herberg, een bazaar en vanaf 1859 een bijzonder populair café-restaurant waardoor het plein zelfs af en toe volkse trekken kreeg.⁴⁵ Onder sterke impuls van liberaal gemeenteraadslid en dichter Jan Van Beers (1821-1888) werd het plein in 1881, uit dank voor zijn inzet voor de Belgische natie en Nederlandse taal, vernoemd naar schrijver Hendrik Conscience (1812-1883). Het stadsbestuur kocht de gebouwen van de sodaliteit aan, bracht de stadsbibliotheek over naar de vroegere jezuïetenpanden en nam de kosten voor het op te richten standbeeld van Conscience op zich.⁴⁶ Het plein werd zo terug in zijn volle respectabiliteit hersteld en kreeg door de inspanningen van de stad Antwerpen, in plaats van een religieuze, een duidelijke invulling als plaats van vrije lering en eerbiedwaardig leesvertier.

Andere betekenisvolle uitzonderingen van geometrisch-rationele, niet-orga-

43 A. Smolar-Meynart, A. Vanrie, M. Soenen e.a., *Het paleis van Brussel. Acht eeuwen kunst en geschiedenis* (Tentoonstellingscatalogus (Brussel 1991).

44 M. de Ridder, ‘Antwerpen: het Hendrik Conscienceplein. Ter veredeling zyner medeburgers’, in J. Tollebeek e.a. (red.), *België, een parcours van herinnering* (Amsterdam 2008) I, 294.

45 De Ridder, ‘Antwerpen: het Hendrik Conscienceplein’, 287. Lees ook H. Baeck-Schilders e.a. (red.), *De Nottebohmzaal. Boek en mecenaat* (Antwerpen 1993).

46 De Ridder, ‘Antwerpen: het Hendrik Conscienceplein’, 288-290.

nische pleinontwikkeling in Antwerpen voor de negentiende eeuw zijn terug te voeren op de urbanistische ingrepen van de zestiende-eeuwse kapitalist Gilbert van Schoonbeke (1519-1556) die met de aanleg van onder meer Vrijdagmarkt, Stadswaag, Fruitmarkt (nu Van Schoonbekeplein), Brabantse Korenmarkt (nu Graanmarkt), en vooral de *nieuwstad* (het huidige Eilandje) zich wel bediende van brede rechte assen en rechthoekige pleinen.⁴⁷ Typerend voor de *coopstad* die Antwerpen was, koos Van Schoonbeke niet voor een esthetiek van zichtassen en monumentaliteit, maar voor de eenvoudigste en efficiëntste manier om een stuk grond te urbaniseren: een raster van elkaar loodrecht kruisende straten, opgebouwd rond een centraal plein of openbaar gebouw (zoals het Tapissierspand).⁴⁸ Van Schoonbeke had bovendien vrij spel door het goeddeels ontbreken van vroegere bewoning op de plaatsen die hij urbaniseerde, een gegeven dat in tijden van diep gewortelde eigendomsrechten niet onbelangrijk was.

Al bij al hoeft het dus niet te verbazen dat anno 1802, wanneer Antwerpen in Franse handen was, een rapport van Charles d'Herboulville, de prefect van het departement van de twee Neten, melding maakte van het feit dat het Antwerpen aan mooie pleinen en publieke promenades ontbrak.⁴⁹ De stad moest niet enkel een grootscheepse modernisering van haven en kaaien ondergaan, maar ook een *embellissement*, een monumentale verfraaiing naar Frans model van steden als Nancy en Bordeaux.⁵⁰ Hiervoor maakte de nieuw aangestelde stadsarchitect François Verly (1760-1822) een uitgebreid verfraaiingsplan op dat onder andere voorzag in het rechtekken en verbreden van straten, de aanleg van nieuwe pleinen en de 'verbetering' van bestaande pleinen, en het oprichten van private en belangrijke monumentale overheidsgebouwen in een strenge classicistische stijl.⁵¹ Veel van die plannen stuitten echter op verzet van het stadsbestuur, dat de historisch gegroeide binnenstad (nog) niet wilde blootstellen aan kaalslag. Een plan dat wel daadwerkelijk werd uitgevoerd, was de aanleg van de Groenplaats. De mogelijkheid hiervoor werd geboden door de al eerder uitgevoerde sluiting van het Groenkerkhof aan de Kathedraal door Jozef II met het edict van 1784. Onder Frans bestuur werden de muren rond het kerkhof gesloopt, werden de aangeslagen huizen van de kapittelheren van de

47 Lees H. Soly, *Urbanisme en kapitalisme te Antwerpen in de 16de eeuw. De stedeboekkundige en industriële ondernemingen van Gilbert Van Schoonbeke* (Brussel 1977).

48 Een zelfde wijsheid werd ook door iemand als Simon Stevin (1548-1620) aangetoond in zijn bekend traktaat *Vande oirdeningh der steden* (circa 1605).

49 P. Lombaerde, 'Antwerpen 1750-1850: de moeizame metamorfose van een verwaarloosde stad', in: Taverne en Visser (red.), *Stedebouw*, 160-171, aldaar 164.

50 In die steden hadden respectievelijk de architect Emmanuel Héré de Corny (1705-1763) voor Nancy, en de intendant Louis Urbain Tourny (1695-1760) voor Bordeaux, de steden een 'moderne' verfraaiingbeurt gegeven, met brede boulevards en monumentale pleinen tot gevolg. De achttiende-eeuwse werkwijze van Tourny zou trouwens Baron Haussmann hebben geïnspireerd. Lees hiervoor Wagenaar, *Stedebouw en burgerlijke vrijheid*, 27.

51 P. Lombaerde, 'De stedeboekkundige werken van François Verly (1760-1822). Stadsarchitect van Antwerpen (1802-1814)', in: Idem (red.), *Antwerpen tijdens het Franse keizerrijk 1804-1814. Marine-arsenaal, metropool en vestingstad* (Antwerpen 1989) 101-127.

Afb. 2 De Groenplaats met het Rubensstandbeeld en de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal, spelende kinderen en wandelaars, 1895 (Stadsarchief Antwerpen).

Kathedraal afgebroken om meer openheid te scheppen, plantte men een 120-tal lindebomen, en werd de vrijgekomen publieke ruimte symbolisch omsloten met kettingen vastgehecht aan kleine arduinen paaltjes. De squarevorming van deze plaats had klaarblijkelijk succes. Het ter ere van de keizer tot *Place Napoléon* omgedoopte Groenkerkhof werd in een Antwerpse almanak van 1806 al omschreven als ‘une place agréable’, dat zelfs kon uitgroeien tot ‘une des plus belles de la France’, als de voorgeschreven rooilijnen van de omringende huizen worden rechtgemaakt, en de nieuw te bouwen huizen rond het plein klassieke façades zouden vertonen.⁵²

Die wens kwam nooit helemaal uit, maar de Antwerpse burger eigende zich met veel plezier de nieuwe publieke ruimte toe als plaats van gelegitimeerd fatsoenlijk plezier, flaneren en ontspanning. Rond 1843 was de verburgerlijking van het vroegere kerkhof al compleet toen het grote, achttiende-eeuwse kruis in het midden van het plein werd vervangen door een standbeeld van de meest prestigieuze ereburger van de stad, Pieter Paul Rubens. In hetzelfde jaar omschreef een Engelse reisgids de transformatie van de Groenplaats als volgt:

This neat and handsome square (...) is planted with several rows of elms whose beauty charms the eye and affords a delightful shelter from the Sun. (...) It is encompassed with elegant *cafés* and fine buildings. But the principal ornament of this square is the handsome brazen statue of Rubens, that occupies the centre.

52 *Almanach d'Anvers et du département des deux-nethes*, 1806, 295.

On Sundays at noon, the regimental band plays for an hour; and this concert is always well attended by a concourse of elegant and well-dressed ladies and *grisettes*, exhibiting their new costumes, airs, and graces. A flower market is held in this square every Friday morning.⁵³

De Groenplaats was dan wel nieuw en modern, tot vervreemding of pleinvrees gaf het plein zeker geen aanleiding. Gedurende heel de negentiende eeuw verwerd het een convergentiepunt van nieuw vermaak – in 1869 werd er de eerste fiets of trapwagen gedemonstreerd – en nieuwe modes – het eerste grootwarenhuis van Antwerpen, de *Grand Bazar du Bon Marché*, opende er in 1885 zijn deuren in een groots, nieuw prestigieus pand aan de oostzijde van de Groenplaats.⁵⁴ Ook voor de snel toestromende toeristen ademde de Groenplaats elegantie en kosmopolitisme uit: de voornaamste Antwerpse hotels en drank-etablisementen keken er op uit en droegen ronkende namen als *Café Suisse* en *Hôtel de l'Europe*.⁵⁵ Dit was de plaats waar de negentiende-eeuwse Antwerpse *beaukes* en de *joliekes* naar toe gingen om te zien en gezien te worden, om te flaneren, om grootse stadsfeesten, of bescheiden zondagse concertjes in de nieuw ontworpen kiosk bij te wonen.

Gewapend met waterpas en winkelhaak

In 1902 schreef Max Rooses (1839-1914), de Antwerpse conservator van het Plantin-Moretus Museum, hoe in de Scheldestad recentelijk ‘de meetkunde zegepraalde over de kunst; de burgers, die hunne poort tegen d’Anjou hadden weten te verdedigen, waren niet bij machte ze te beschermen tegen den stedelijken ingenieur, gewapend met zijn waterpas en winkelhaak’.⁵⁶ Rooses, de intellectuele roerganger achter de wijk Oud-Antwerpen – een uit plaaster en karton opgetrokken evocatie van de middeleeuwse binnenstad op de Antwerpse wereldtentoonstelling van 1894 – gaf hiermee uitdrukking aan een breder gedeeld sentiment op het einde van de negentiende eeuw. Dat de bevolking massaal toestroomde om al die schilderachtige nepgotiek van Oud-Antwerpen te midden van de nieuw, geürbaniseerde wijk het Zuid te bewonderen, moet voor Rooses hebben gesmaakt als zoete wraak op de moderniteit.⁵⁷ Nochtans was het slechts een pyrrusoverwinning, want na 1860 was het type moderne stedenbouw waartegen ook Karel Buls en Camillo Sitte in verweer kwam, aan zijn onherroepelijk zegetocht in Antwerpen begonnen.

53 E. le Poitvin de la Croix, *The traveller's guide in Antwerp, to every object worthy of attention* (Antwerpen 1843) 133-134.

54 Van Cauwenbergh, *Gids voor oud Antwerpen*, 319; en R. Mielliet, *Winkelen in weelde. Warenhuizen in West-Europa 1860-2000* (Zutphen 2001) 143-151.

55 Binnemans en Van Cauwenberg, *Atlas van Antwerpen*, 123.

56 M. Rooses, *De wijk oud-Antwerpen in de wereldtentoonstelling van 1894* (Antwerpen 1902) 21.

57 Lees A.K.L. Thijs, ‘Oud Antwerpen 1894, een burgerlijke droomwereld’, in: M. Nauwelaerts e.a. (red.), *De panoramische droom. Antwerpen en de wereldtentoonstellingen 1885, 1894, 1930* (Antwerpen 1993) 259-266.

Het kader hiertoe was voorbereid door de nationale onteigeningswetgeving van 1858 die zonale onteigeningen toeliet in de naam van de volksgezondheid en betere binnenstedelijke circulatie. De gewijzigde wet van 1867 voegde daar nog het niet onbelangrijke aspect van verbetering en verfraaiing aan toe. Het oplossen van slechte hygiëne en overbevolkte volksbuurten werd zo onlosmakelijk verbonden aan het scheppen van lucht en ruimte door de aanleg van brede straten en weidse publieke ruimtes.⁵⁸ Groeninplanting op pleinen kon bovendien de zeden van de arbeidende klasse verzachten, terwijl de nieuw op te richten beelden en monumenten in het midden of aan de rand van dergelijke pleinen, moesten aanzetten tot bewondering, lering en disciplineren.

Dat bij al die breek- en bouwwerken sommige zeer druk bezochte publieke plaatsen in de Antwerpse binnenstad verdwenen, was ongetwijfeld een droeve realiteit. Zo werd bij de rechttrekking van de Scheldekaaien in de jaren 1880 ook het Burchtplein, de Werf en de oude Vismarkt op de schop genomen, voorheen een populaire promenade en ontmoetingsruimte voor Antwerpenaars van velerlei rang en stand. Daar troepten burgers uit alle lagen van de samenleving samen ‘die er nooit genoeg van kregen het aankomen en vertrekken der booten bij te wonen en de koortsachtige bedrijvigheid bij het lossen en laden’. Ook tegen de avond, wanneer de arbeid stil lag, was de plek geliefd bij wandelaars, turend langs de boten in de verte van de stroom. In de zomer waren de trottoirs voor herbergen en cafés snel bezet, en ‘zaten dan gegoede families te genieten van het heerlijke uitzicht op den stroom en onder het drinken van een potje bier zich te goed te doen aan harde eieren, een peerdeken schol, krabben, garnalen, of warme kreukeltjes, waarmede door zindelijk uitziende vrouwen werd geleurd’. Het Burchtplein was in de negentiende eeuw ook lange tijd de plaats waar de Sinkenfoor werd gehouden, en een menigte uit alle lagen van de bevolking zich met open monden verdrong rond de ‘tenten van de waarzegsters, groote en dikke dames, worstelaars, goochelaars, acrobaten, vloeientheater, gedresseerde honden en apenspel’.⁵⁹ De aansluiting van deze publieke ruimtes met het veel minder respectabele Schipperskwartier – de Antwerpse prostitutiebuurt – maakte echter dat Burchtplein en Werf nooit de fatsoenlijkheid van de Groenplaats konden verwerven, en dit bezegelde uiteindelijk ook hun lot.

Gelijkaardig verging het de volkse Sint-Andrieswijk, die sowieso vanwege de hoge concentratie aan arbeiders als gevaarlijke ‘rode burcht’ een doorn in het oog was van de liberale goedgeemeente. Een bruuske *Haussmannisering* in de jaren 1878-1881 die de druk bewandelde, maar weinig respectabele Boeksteeg omtoverde tot een nieuwe, kaarsrechte winkelboulevard, de Nationalestraat, bracht hierin verandering. Het publieke leven rond de middeleeuwse krotten en ingesloten pleintjes van Sint-Andries verdween; in de plaats kreeg

58 Lees hierover M. Smets en D. D’Herde, ‘Die Belgische Enteignungs-Gesetzgebung und ihre Anwendung als Instrument der städtebaulichen Entwicklung vor Brüssel im 19. Jahrhundert’, in: J. Rodriguez-Lores en G. Fehl, *Städtebaureform 1865-1900. Von Licht, Luft und Ordnung in der Stadt der Gründerzeit* (Hamburg 1985) II, 447-480.

59 Alle voorgaande citaten komen uit *Antwerpen omstreeks 1850*, 25-26.

de zo mondaine Groenplaats een aangepast modieuze verbindingsweg met het nieuwe Zuid. Op korte tijd verrees daar in de in de periode 1875-1890 op de terreinen van de afgebroken, zestiende-eeuwse Zuidercitadel een nieuwe modelwijk, waarbij rechte straten uitgaven op stervormige en rechthoekige pleinen.⁶⁰ In het hart van deze wijk torende sinds 1890 het verpletterend monumentale Koninklijk Museum voor Schone Kunsten uit boven de Leopold De Waelplaats. Met zijn eclectische mix van historiserende stijlen en hoge trappen wilde het gebouw in de eerste plaats een nieuwe ‘tempel van de kunst’ zijn voor elke zichzelf respecterende burger.

Op de vrijgekomen gebieden van de oude wallen en verdedigingsbastions rond de oude binnenstad kwamen na 1866 ook naar Weens model aangelegde Leien, waarlangs nieuwe representatieve gebouwen, aansluitende lanen en brede pleinen, zoals het Theaterplein en de Gemeentepark, verreesen. De daar ingevoerde square-idee van kleine groene ‘hofkes’ fleurde deze overgangszone tussen de oude binnenstad en de meer chaotisch geurbaniseerde buitenwijken verder op. Ook in die andere, nieuwe modelwijk in het Oosten van de stadstrand van Antwerpen, Zurenburg, vonden moderne ideeën van pleinontwikkeling snel ingang.⁶¹ Het zou echter zonder meer onjuist zijn te stellen dat alle Antwerpse pleinontwikkeling na 1860 de nieuwe principes van verschoning en monumentale ruimtelijkheid wilde uitdragen. Het druk gefrequenteerde De Coninckplein, pal in de levendige uitgaansbuurt nabije het nieuwe Centraal Station, was bijvoorbeeld een van oudsher organisch gegroeide ‘kreukelzone’ tussen verschillende private verkavelingsbewegingen.⁶² Maar het omgekeerde was evenzeer waar: het veel te breed uitgevallen en rechthoekig uitgesneden Sint-Jansplein werd snel een belangrijke commerciële en sociale ontmoetingsplaats, op de rand van de druk bevolkte, nieuwe arbeiderswijk Seefhoek. Als vanouds werd een dergelijke open ruimte aan het begin van de twintigste eeuw gebruikt voor marktdistributie op wijkniveau, manifestaties en samenscholingen allerlei, en waren rondom rond cafés, danszalen en middenstandszaken te vinden.

Besluit

Zowel oude als nieuwe pleinen vervulden in negentiende-eeuws Antwerpen een uiterst belangrijke maatschappelijke rol binnen het stedelijke weefsel. Ondanks de oprukkende moderniteit bleven ze van groot gewicht voor het politiek, economisch, sociaal en cultureel leven van alledag. Van uitdovend publiek pleingebruik onder invloed van toenemende regulering of disciplinerende was

60 Lees hierover L. Prims en R. de Meyer, *Het Zuid. Antwerpen 1875-1890* (Antwerpen 1993) 2 dl.

61 J. Possemiers, *De voorstad groeit. Antwerpen, Zurenburg, 1900. Een bouwmaatschappij creëert haar wereld* (Brussel 1991).

62 H. Heynen en B. de Meulder, ‘De rol van de ruimte bij processen van uitsluiting en normalisering. Een toelichting aan de hand van een uitgewerkte case study (De Coninckplein, Antwerpen)’, in: R. Devos en L. Vanmarcke (red.), *Uitsluiting – Insluiting. Kanttekening bij een beleid van sociale integratie* (Leuven 2003) 59-88.

geen sprake. Ondanks het pessimisme hierover op het einde van de negentiende eeuw, bracht ook de komst van moderne pleinen in Antwerpen hier geen verandering in.

De kritische bemerkingen over pleinontwikkeling en -gebruik van denkers als Camillo Sitte en Karel Buls moeten dan ook in de eerste plaats begrepen worden als uitingen van een wijder gedeelde, en voor de Nederlanden nog nader te onderzoeken, ‘moral panic’ aangaande de moderniserende stad.⁶³ Het gaat om een terugkerend sociologisch proces waarbij druk bediscussieerde maatschappelijke issues, zoals de snel vollopende negentiende-eeuwse binnenstad, gepercipieerd worden als een bedreiging voor de gevestigde belangen en waarden. Het stadspolitieke, liberale antwoord op deze morele paniek uitte zich in een groot aantal urbanistische ingrepen die uitgevoerd werden in de naam van de als bedreigd ervaren veiligheid en gezondheid. Tegenstanders van dergelijke ingrepen wezen daarbij op de gevaren voor het publiek functioneren in de stad, maar gingen zo ook voorbij aan minstens even belangrijke vaste patronen in de stedelijke samenleving. Zowel voor- als tegenstanders van nieuwe pleinontwikkeling bestendigden op deze manier de moderniteitsgedachte dat het openbaar leven op pleinen daadwerkelijk veranderde in de negentiende eeuw, terwijl deze bijdrage juist heeft gewezen op minstens even gewichtige continuïteiten in pleinaanleg en -gebruik.

Dat het discours rond de eigen tijd vaak niet helemaal overeenstemt met de historische praktijk, of correcter gezegd steeds een uitdrukking is van projecties, stokpaardjes, denkbeelden en ideologische voorkeuren, hoopt deze bijdrage te hebben kunnen aantonen. In dat opzicht moeten ook eigentijdse publicaties die keer op keer de zogenaamde ‘dood van de publieke ruimte’ met hun eigen succesformules proberen te bestrijden, met de nodige korrel zout gelezen worden.⁶⁴ Stadspleinen laten zich immers niet temmen: ze zijn altijd meer dan de reflectie van een bestuurlijke agenda, en worden steeds door allerhande gebruikers op vaak onvoorziene wijze toegeëigend. De evolutie van stadspleinen in de negentiende eeuw toont ook enkele beperkingen van de *spatial turn* aan: de manier waarop een stadsplein wordt gebruikt is geen simpele vertaling van de inrichting van de ruimte. Een stadsplein zal dus nooit in een eenvoudige één-op-éénrelatie bepaalde betekenissen ‘produceren’, voorschrijven of opleggen, maar biedt altijd openingen om historisch dominante maatschappelijke kaders om te vormen, en leefbaar te maken.⁶⁵ De studie van een dergelijke span-

63 Dit concept is ontleend aan de Zuid-Afrikaanse socioloog S. Cohen, *Folk devils and moral panics: the creation of mods and rockers* (Londen 1972). Lees ook L. Wacquant, ‘French working-class banlieue and black American ghetto: from conflation to comparison’, *Qui parle* 16 (2007) 3-10.

64 Lees bijvoorbeeld het Amerikaanse ‘Project for Public Spaces’, wat voortbouwt op de idee van ‘duurzame pleinontwikkeling’ in *The social life of small urban spaces* van W.H. Whyte. Zie hiervoor <http://www.pps.org/>

65 Een dergelijk idee is ook terug te vinden bij Michel de Certeau in *L'invention du quotidien* (uit 1980). Over toe-eigeningsprocessen in de negentiende-eeuwse Scheldestad, lees B. Croon, ‘Toe-eigeningsstrategieën bij stedelijke en nationale identiteitsvorming in de kunst- en handelsmetropool Antwerpen: de negentiende-eeuwse Rubenscultus’, *Volkskunde* 104 (2003) 1, 19-83.

ning tussen normering en praktijk staat daarbij zonder meer op de agenda van de stadshistoricus.

Bart Tritsmans (°1985) is mandaatassistent geschiedenis aan de Universiteit Antwerpen. Hij is master in de journalistiek en behaalde zijn master in de geschiedenis met een eindverhandeling over de invloed van de internationale modernistische architectuur op het tijdschrift Opbouwen en het werk van Huib Hoste tijdens het interbellum. Momenteel is hij aangesloten bij het Centrum voor Stadsgeschiedenis en werkt hij aan een doctoraatsonderzoek over de evolutie van de stedelijke groenruimte in de twintigste eeuw.

Emailadres: Prinsstraat 13 (D-318), 2000 Antwerpen, bart.tritsmans@ua.ac.be

Dr. Ilja Van Damme (°1978) is verbonden aan het Centrum voor Stadsgeschiedenis, en aangesteld als postdoctoraal medewerker van het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek Vlaanderen (FWO). Hij studeerde Geschiedenis aan de Universiteit Antwerpen, aan de KULeuven, en was als Visiting Fellow verbonden aan het departement Geschiedenis en Economische Geschiedenis van UC Berkeley. Momenteel verricht hij onderzoek naar de stadsgeschiedenis van de late achttiende en negentiende eeuw. Zijn onderzoekszwaartepunt richt zich op de geschiedenis van het verbruik in relatie tot stadsontwikkeling in de nieuwe tijd.

Emailadres: ilya.vandamme@ua.ac.be